

DUONOS PAVEIKSLAS LIETUVIŲ ŽODYNUOSE

Irena Smetonienė

Vilniaus universitetas, Vilnius

<https://orcid.org/0000-0002-5165-8078>

<https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.16>

ANOTACIJA. Įvairūs lietuvių žodynai suformuoja tokį sąvokos *duona* paveikslą: duona yra pagrindinis žmogaus valgis, kepama iš įvairių grūdų miltų, ji gerbiama ir taupoma, turi gydomųjų galių; skaniausia yra namie išsikepta duona; jeigu duonos nėra, žmogus badauja; norint visada turėti duonos reikia daug dirbti, net duonos kepimas yra didelis ir sunkus darbas, kurį reikia dirbti su išmanymu ir meile, kad būtų skani ir kvapni, po jos kepalu dedami ajerai, kopūstų, klevų lapai, ji puošiama ir pažymima šventais ženklais; žmogus duoną lygina su žmogaus veikla, išvaizda; duona yra gyvenimo matas, tam tikrų poelgių vertinimo atskaitos taškas; duonos vietą žmogaus gyvenime atspindi ir derivatai: duonai maišyti, raugti, kepti, riekti, laikyti yra specialūs daiktai, indai; iš duonos ruošiami kiti valgiai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: duona, žodynas, valgis, grūdai, miltai.

1. Įvadas

Duoną vienokiais ar kitokiais pavidalais žino visų kraštų žmonės. Pasak Carlo Darlingo Bucko, „daugelyje ide. kalbų duonos pavadinimas kilęs iš tokių žodžių: ‘maistas’, ‘valgis’, ‘grūdai’, nes duona – pagrindinis maistas. Keletas pavadinimų siejama su žodžiais, žyminčiais sąvoką ‘gabaliukas, gabalas’, dar kitų pradinė reikšmė buvo ‘duonos riekė, pakepta keptuvėje’“ (EB)¹. Wojciechas Smoczyński teigia, kad baltų kalbose duona turi skirtingus pavadinimus. Lie. *dúona* siejamas su žodžiais, kurie giminiškose kalbose reiškia ‘grūdai’ arba ‘javai’, o latvių *duõna* vartojama antrine reikšme ‘duonos riekutė’; ‘duona’ čia vadinama *maize* (EB). Dalis etimologų lietuvišką *duoną* gretina su iranėnų *dānā* ‘javai’, s. i. *dhānā*, tačiau Varjos Cvetko–Orešnik nuomone, „negalima kalbėti apie iran.-bl. paralelę, veikiau čia kultūros žodis, vartojamas plačioje teritorijoje“ (EB). Kiti (pvz., Pârvulescu) jau

1 EB – *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*, prieiga internete: <https://etimologija.baltnexus.lt/?w=duona> [žiūrėta 2019-11-05].

drąsiau teigia, „kad *dhānās* kilęs ne iš skr. *dhā-*, bet tiesiog iš ide. **dhē-*“ (EB). Pasirinkus aprašyti DUONOS konceptą, buvo įdomu panagrinti, ar senosios ide. reikšmės išliko iki šių dienų, kokių reikšmės atspalvių atsirado istoriškai ir ekonomiškai keičiantis lietuvių gyvenimui, kokią vietą duona užėmė senojo lietuvių gyvenime ir kas ji žmogui yra dabar. Anot Pranės Dundulienės, kalbos duomenys ir apeigų papročiai rodo, kad lietuviai duoną valgė nuo labai senų laikų. Duona minima smulkiojoje tautosakoje, dainose, sakmėse, pasakose, tikėjimuose, įvairiose apeigose. Senovėje duona buvo suasmeninta ir sudievinta (Dundulienė 1989, 7). Duona visada buvo gerbiama. Kaip teigia Daiva Vaitkevičienė, „pagarba duonai yra vienas iš senovės lietuvių kultūros bruožų. Duona laikoma šventa, ją numetus, buvo reikalaujama pabučiuoti. Su duonos kepimu, laikymu ir valgymu yra susiję daugybė tikėjimų, rodančių, jog duonos šventumas turi motyvuotą sakralinį pagrindą. Duonos kepimas grindžiamas tešlos rauginimo menu ir magija. Rūgimas – tai fermentavimosi procesas, kurio metu, veikiant šilumai, valgis (duona) ar gėrimas (alus, midus) įgyja naują kulinarinę ir mitologinę kokybę“ (Vaitkevičienė 1998, 56). Duonai skirtų tyrimų nėra daug ir iš esmės tai yra etnologų darbai, aprašantys tam tikrus papročius ar apeigas, kuriose figūruoja duona (pvz., Kriauza 1942, Šapokienė 1985, Vaitkevičienė 1998, 2002, *Lietuvos lokaliniai tyrimai* 2011 ir pan.). Išsamiausiai duoną lietuvių gyvenime aprašė Pranė Dundulienė knygoje *Duona lietuvių buityje ir papročiuose* (1989). Čia pateikiama daug medžiagos apie duonos kepimą, jos panaudojimą kalendorinėse, agrarinėse bei kitose apeigose, įvairiuose tikėjimuose, pasakojama apie buitines rakandus, susijusius su duona, duonkepės krosnis.

Šis straipsnis – etnolingvistinė sąvokos *duona* analizė, paremta Liublino etnolingvistų mokyklos sukurta metodologija. Jis nedubliuoja etnologų darbų, nes tikslas – aprašyti, kokį duonos paveikslą galima rekonstruoti iš žodynuose pateiktų pavyzdžių. Kas lietuviui apskritai yra duona, galima atsakyti tik pateikus viso koncepto² aprašą, susidedantį iš trijų pagrindinių dalių: žodynų duomenų, studentų apklausų ir įvairių diskursų analizės. Šiame straipsnyje pateikiama tik dalis koncepto – žodynų medžiaga, iš esmės paremta tarmių pavyzdžiais. Žodynų duomenys, anot Jerzy'io Bartmińskio (2012, 67), yra koncepto aprašo pagrindas, savotiškas analizės pradžios taškas, nes tiriama sąvoka ir ją reiškiantis žodis pateikiamas per visą leksikos semantikos tinklą. Būtent žodynų medžiaga piešia tam tikros bendruomenės ar tautos pasaulio vaizdą kalboje – kaip joje įtvirtinta tikrovės interpretacija, išreiškiama per nuomonę apie pasaulį, žmones, daiktus ar įvykius. Kaip pabrėžiama Bartmińskio, tai nėra tiesioginis atspindys ar, vaizdingai kalbant, nuotrauka, greičiau individualus supratimas apie žmogaus aplinką. Tai subjektyvios percepcijos ir tikrovės konceptualizacijos rezultatas, fiksuojamas pačių kalbėtojų sąmonėje, priklausantis nuo socialinės aplinkos bei kuriantis kalbinę bendruome-

2 Konceptas DUONA tiriamas Valstybinės lietuvių kalbos komisijos finansuojamame projekte *Duona. Motina. Žemė* (2019–2020). Šis straipsnis parengta iš projekto medžiagos.

nę, turinčią panašias idėjas, jausmus ir vertybes (Bartmiński 2012, 23). Pasaulio vaizdą, kurį suteikia gimtoji kalba, žmogus perima to nesuvokdamas – augdamas ir jos besimokydamas. Taigi didelę įtaką tautos pasaulėžiūrai daro kiekvienos kartos atnešamas savas, tačiau vis tiek tradicija besiremiantis pasaulio vaizdas, nuo kurio neįmanoma atsiriboti, nes vartojama ta pati kalba (Gudavičius 2000, 20; Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017, 23).

Paprastai koncepto aprašui pasitelkiami *Lietuvių kalbos žodyno* (LKŽ), *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* (DLKŽ), *Palyginimų žodyno* (PŽ), *Sinonimų žodyno* (SŽ) ir *Antonimų žodyno* (AŽ) duomenys. Šį kartą tyrimui pasitelkti ir tarmių žodynų pavyzdžiai, nes aprašomas etninis konceptas. Iširta 12 žodynų medžiaga: remtasi *Kupiškėnų žodynu* (KŽ), *Kaltanėnų šnektos žodynu* (KŠŽ), *Vidiškių šnektos žodynu* (VŠŽ), *Daukšių krašto žodynu* (DKŽ), *Zanavykų šnektos žodynu* (ZnŠŽ), *Kazlų Rūdos šnektos žodynu* (KRŠŽ), *Šiaurės vakarų žemaičių žodynu* (ŠVŽŽ), *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynu* (ŠRDŠŽ), *Zietelos šnektos žodynu* (ZŠŽ), *Dieveniškų šnektos žodynu* (DvŠŽ), *Druskininkų tarmės žodynas* (DŠŽ) ir *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas* (PPAŠŽ). Tarmių pavyzdžiai šiam koncepto aprašui ir straipsniui labai svarbūs, nes kiekvienas tarminis pasakymas – tai kultūrinio pranešimo pavyzdys, tradicijos puoselėjimo ir išsaugojimo liudijimas, kultūrinio palikimo, jungiančio praeitį su dabartimi, dalis. Tarmių pavyzdžiai paprastai apima praeities įvykius ir reiškinius, kuriuos, neslėpdamas savo žiūros taško, pasakoja „paprastas žmogus“ ir kurie perteikia realią padėtį, vertinamą ir emocingai pajvairinamą paties kalbėtojo. Tarmių pavyzdžiai parodo, kas giliai įsišakniję tradicijoje, kas perimama iš kartos į kartą, glūdi tradicinėje vertybių sistemoje ir nėra pažeidžiama, kas sudaro etninės grupės esmę. Dėl šių priežasčių tarmių tekstai turi ne tik didelę visuomeninę ar kultūrinę vertę, nes pažymi reikšmingą tam tikrai bendruomenei turinį. Tokiuose pavyzdžiuose dominuoja būtent tose vietose vertinami liaudies naratyvų dalyvių subjektyvūs pojūčiai, „naivusis“ pasaulio suvokimo būdas (Smetonienė, Smetona, Rutkovska 2019, 187–188).

2. DUONOS paveikslas žodynuose

2.1. LKŽ pateikiamos 6 žodžio *duona* reikšmės.

Pirmoji ir pagrindinė, kaip matyti, išlaikiusi senąjį protėvių supratimą, yra reikšmė 'iš įvairių miltų kepalais kepamas valgis'. Iš iliustracinių pavyzdžių aišku, kad *duona* – kasdienis žmonių valgis: *Kasdieninis mūsų vartojamas kepinys yra duona* (rš); *Duona mūsų visų dienų* (Mž 105), todėl nenuostabu, jog rūpintasi, kad jos užtektų: *Šiomet reiks duonyte vadint [duona], ba žinai, kad rugiai reti* (Mlt); *Šiomet su duonute šiaip taip ištiksim* (Jnšk). Jai naudoti įvairūs javai: *Duona ruginė* (SD 25); *Duona bėralienė* (SD 18); *Duona kvietinė* (SD 25); *Iš miežinių miltų kepta duona* (Prk). Šiek tiek žinių pateikiama apie duonos kepimą: *Reikia duonukė užsimaišyt* (Lp); *Duonutė da tegu rūgsta lig pietų* (Pc); *Žiūrėk, gal jau įrūgo duonos maišymas* (Srv).

Antrąją ir trečiąją reikšmes vargu ar galima laikyti atskiromis reikšmėmis, nes iliustraciniuose pavyzdžiuose matyti, kad kalbama apie duoną kaip valgį, tik vienu atveju išskiriama ‘vieno kepimo užmaišymo’ sema: *Prakulk porą pėdų, ir užteks vienai duonai* (Ldk); *Duona labai didelė (daug įmaišyta), gali neiškepti* (Pc); *Iš šitų rugių bus kokios trys duonos* (Skr); *Šią savaitę kepėme dvi duonas* (Akm); *Šio malimo trim duonom tepakaks* (J. Jabl), kitu – sema ‘kepalas’: *Atnešė ... dvidešims miežinių duonų* (Ch2Kar 4,42); *Atsakė jam: neturim čionai, tiktai penkias duonas ir dar dvi žuvi* (GNMt 14,17); *Duok ma[n] dvi duonikes* (Vlkš).

Žinant lietuvių santykį su bitėmis (jos esančios tokios pat darbščios ir rūpestingos kaip žmogus, jos *miršta* kaip žmonės ir t. t.), šalia valgio reikšmės geriausiai dera šeštoji žodyno reikšmė ‘bičių sunėstos į korį žiedadulkės’: *Nu vieny [žiedų] gauna [bitės] tiktai dulkes, arba duoną, nu kitų – medaus ir duonos* (S. Dauk); *Jos (bitės) ieško medaus ir žiedų dulkių, tai esti bičių duonos* (Rdž); *Bitukų duona* (Ss).

Ketvirtosios reikšmės ‘duoniniai javai, rugiai’ pagrindas yra sinekdocha, kai visuma vartojama vietoj dalies – vietoj javų, iš kurių miltų kepamas valgis, pasakomas galutinis produktas: *Šiomet duonos neužaugo* (Ėr); *Šiomet geri metai, daug duonos prikūlė* (Jnšk).

Penktosios reikšmės pagrindas – metafora, nes duona iliustraciniuose pavyzdžiuose reiškia ‘maistas, pragyvenimas, pragyvenimo šaltinis’: *Geras kriaučius ir ant akmeno sėdėdamas duoną turės* (Ėr); *Sako, jis ten gerą duoną turįs* (Akm); *Artojo duona sunki* (Jnš); *Jis paragavo užkampio gydytojo duonos ir žino jos skonį* (rš); *Mūrijimas gi jo duona* (Sb); *Kai ant savo duonos išeisi, nebrokysi nei roputynės* (Trg). Šios reikšmės pavyzdžiuose labai ryškus duonos ir darbo santykis – be darbo duonos nebus. O kadangi darbas visada yra sunkus, duona tampa labai brangi.

Prie penktosios reikšmės pateikiamas ir poreikšmis ‘išimtinė’: *Ar didelę duoną užsirašė?* (Plv); *Mano tėvai sau užsirašo duoną* (Klvr), tačiau jis laikytinas pasenusiu ir dabartinei kalbai nebeaktualus.

2.2. DLKŽ pateikia tik 4 žodžio *duona* reikšmes, tačiau iš atskirų posakių paaiškinimų matyti, kad žodis vartojamas tokiomis pat reikšmėmis kaip LKŽ, nors jos ir neišskirtos: 1. ‘rupių miltų kepalais kepamas valgis’: *duonos riekė, abišalė, pluta, kriaukšlė; Juoda, balta, kvietinė, ruginė duona; Duoną maišyti, minkyti, kepti; Duoną jau pašovė į krosnį; Gardi duonelė, duonutė; Ne viena duona žmogus gyvas* (tts); *Verkia duona tinginio valgoma* (tts); 2. ‘vieno duonos kepimo užmaišymas’: *Šio malimo trims duonom užteks*; 3. ‘duoniniai javai’: *Šiomet duonos užaugo*; 4. ‘pramitimas, gyvenimas’: *Geras darbininkas visur duoną turės; Paragavo mokytojo duonos; Duoti tėvams duoną* (pragyvenimą); *Bičių duona* (sunėstos į korį žiedadulkės); *Gegutės duona* (raudonoji žiognagė); *Be duonos ir druskos suėstų* (labai nekenčia); *Duona ir druska* (simbolinės svečių sutikimo vaišės); *Duonos kąsnis* (pragyvenimas); *Lengva duona* (gyvenimas be rūpesčių); *Duoną valgyti* (iš ko) (pragyvenimui užsidirbti).

2.3. PŽ medžiaga suteikia informacijos apie tai, kokias duonos savybes lietuviai pastebi, kokia ji jiems svarbi, ir daug kitų dalykų:

- (1) kaip Agotos duona: *Atsisės kaip Agotos duona* (apie atėjusį ir ilgai sėdintį, užsibūnantį) (Šmn);
- (2) kaip alkanam duona: 1. *Gardu kaip alkanam duona* (Krtn); 2. *Meili kaip alkanam duona* (JT 343, Ds, Kp, Btg);
- (3) kaip duona: *Giesmė galinga vargdieniui kaip duona reikalinga* (KrvP Krsn);
- (4) kaip duona badu numarintą: *Gaivina kaip duona badu numarintą* (KrvP Drsk);
- (5) kaip duona pukšnodama: *Merga rūgsta (supykusi bamba) kaip duona pukšnoda-ma* (LTR);
- (6) lyg durniui duona: *Parūpo lyg durniui duona* (Šn);
- (7) kaip džiovyta duona: *Pasidarė žmogus kaip džiovyta duona* (liesas sudžiūvęs) (Jon);
- (8) kaip rūgstanti duona: *Pukši (stena) kaip rūgstanti duona* (Lkš);
- (9) kai Smilgių duona: *Juodas kai Smilgių duona* (Jrk 121);
- (10) kaip žalia duona (duonelė): *Atsibodo kaip žalia duona per rugiapjūtę* (KrvP Dg); *Atsibodo vyrui žmonelė kaip žalia duonelė* (LPP I 628);
- (11) kaip be duonos: *Oi, mergiotės, jūs aguonos, jūs be mūsų kaip be duonos* (Aln);
- (12) kaip duonos: *Ieškok kaip duonos, tai ir rasi* (Ds, Rk);
- (13) kaip duonos valgyt: *Tos garbės reik kaip duonos valgyt* (Gs);
- (14) kaip Kavarske duonos: *Malkų yra kaip Kavarske duonos* (daug) (Tj);
- (15) kaip prie duonos: *Eilė – kaip prie duonos* (ilga) (LPP I 639).

Iš vartosenos pavyzdžių matyti, kad žmogus stebėjo duonos rūgimo procesą (5, 8), vertino kokybę (7, 10) ir jos ypatybes lygino su žmogaus veikla, išvaizda. Kaip ir kituose žodynuose, akcentuojama, kad duona yra pagrindinis maistas, be kurio žmogus neįsivaizduoja gyvenimo (2, 3, 11). Matyti ir pagarba duonai, jos svarba gyvenime – ne tik kaip valgio, bet ir kaip gyvenimo mato (4, 6, 12, 13, 15), tam tikrų poelgių vertinimo atskaitos taško (1, 6). Duona tampa net kai kurių bendruomenių gyvenimo matu (9, 14).

2.4. SŽ pateikia tokius duonos sinonimus: *niunė, minkišas* (suzmegusi duona); *bėralienė* (nevėtytų rugių); *pragyvenimas, išlaikymas; maistas*. Kaip matyti, sinonimų negausu. Iš esmės tokiu laikytinas *maistas*. Kitu atveju arba pateikiami neko-kybiškos duonos įvardijimai, kurių sinonimiškumas labai susijęs su kontekstu, arba pakartojamos perkeltinės LKŽ reikšmės.

SLKŽ galima rasti gerokai daugiau kontekstinių *duonos* sinonimų:

bendrasis pavadinimas: *valgis, penas, valga, valgymas, pavalga, pavalgis, mitalas, ėdesys, ėdimas, ėdis, ėdalas, ėdmenys, prievalgis, produktai, provizija; munė* (vaikų kalba), *suniekė;*

prastumą reiškiantys: *kepaišis, letežis, metaižis, ašakainis, ašakienis, pelainis;*

formą rodantys: *banda, bandelė, sikė, skrytis, kukulis, pailgė, pailgis; pagrandis, pagrandėlis, pagrandukas, pagrandinukas; paplotis, paplotainis, plonis, kėpis, pluncis;*

dalį reiškiantys: *kepalas, puskepalis, kriaukšlė, kriaukšlys, kriaukšlas, kampas, briauna, graužlys, papentis, skiauberis, žiauberė, žiaunė, žiauberis; riekė, atariekė, atraikas, skiba; abišalė, griežinys, aplinkinis, apsukinys, apyriekė, apyraikas, apyriekis, apyraika, apyrieka, pusriekė, džiūvėsis.*

Taigi, šiame žodyne pateikti pavyzdžiai su *duona* susiję sinoniminiais ryšiais, kai kontekste norima konkrečiau įvardyti dalį duonos, tam tikrą kepinio formą, kokybę. Kai kurie iš jų labai siauros vartosenos tad kokių nors platesnių apibendrinimų ar komentarų, kaip tokia vartoseną keičia lietuvių supratimą apie duoną, pateikti neįmanoma.

2.5. Antonimų žodžiui *duona* vargu ar įmanoma sugalvoti. Jeigu apie duoną kalbama kaip gerumo, nuoširdumo simbolį, jo antonimas kontekste gali būti *akmuo* – kietaširdiškumo, šiurkštumo simbolis: *Kur jūs matėte tokį tėvą, kad duonos prašančiam vaikui duotų akmenį* (ŠR); *Aš į jį metu duona, o jis į mane – akmeniu* (Klvr); *Dainuok, kad vietoj pažadėtos duonos tik akmenį paliko* (Ket).

2.6. LKŽ pateikiama ne tiek daug su *duonos* sąvoka susijusių pavyzdžių, kad būtų galima išvelgti sąsajų su duonos ritualais ir papročiais, duonos kepinimu, t. y. duonos ir liaudies kultūros ryšių. Kaip jau minėta įvade, šiame straipsnyje sąvokai atskleisti pasitelkti tarmių žodynai, kuriuose teikiamos lekšemos *duona*. Pirmiausia krinta į akis tai, kad tarmių žodynuose stengiamasi laikytis LKŽ ir DLKŽ pateiktų reikšmių, tik čia jos iliustruojamos tarmių pavyzdžiais. Vienuose tarmių žodynuose pateikiamos visos reikšmės (KŽ), kituose – pagrindinės trys (ZnŠŽ, ZŠŽ, VŠŽ) arba dvi (KRŠŽ, KŠŽ). Varijuoja tik miltų rūšis: ‘rupių miltų (ppr. ruginių) kepalais kepamas valgis’ (KŽ, ZnŠŽ, KRŠŽ); *rupių miltų kepalais kepamas valgis* (ŠVŽŽ, DŠŽ, KŠŽ, VŠŽ). ŠVŽŽ trečioji reikšmė – ‘bičių sunėstos į korį žiedadulkės’.

PPAŠŽ pasirenka logiškiausią kelią – teikia tik vieną, pagrindinę reikšmę, tačiau iliustraciniai pavyzdžiai labai turtingi sąvokos analizei svarbios informacijos. Tarp nagrinėtų 12 žodynų yra ir diferencinių. Juose arba pažymima, kad žodis *duona* vartojamas bendrinės kalbos reikšmėmis (DTŽ, ZŠŽ), arba jis visai nepateikiamas (ŠRDŠŽ), tačiau šituose žodynuose yra tyrimui reikšmingų derivatų, kurie parodo žmogaus santykį su duona – jos kepinimu, laikymu, valgių iš duonos ruošimu.

Ką apie duoną sako žodynų iliustraciniai pavyzdžiai?

Duona – pagrindinis maistas: *Lašinių atpjovei, duonos kavalką, ir miškan, lepeškaut ar grybaut* (Mrc). Ji žmogų lydi nuo pat kūdikystės: *Gimė vaikas, tai būdavo duonos čiulpuką padaro* (Pvč).

Duona kepama iš įvairių miltų: *Iš rugių, būdavo ir iš kviečių, bet tai daugiau pyragai, būdavo plikyta duona, kai rugių trūkdavo, įmaišydavo miežių – tai bėralinė duona* (Ml); *Su bulvėm maišyta, kad minkštesnė būtų, iš grūstų bulvių* (Šk). Sunkmečiu į duoną būdavo dedama kitų produktų: *Duona šito taigi iš pelų būdavo gal bent kiek ti miltų įdėdavo* (Skp).

Duona gali būti skani ir neskani: *duona pusėtina* (Alz), *duona neskani, net gerklę drasko* (Šmn). Skani tik ta duona, kuri kepama namie tradiciniu būdu: *Duona ant ajerų kvepia, ant kopūsto nekvepia, o ant blėkelių tai visai neskanu apatinė ta plutelė* (Kpr). Duona visada skani, kad tik jos nepritrūktų: *Balta duona taigi seniau būdavo brangi, juoda ir tai skani, kad tik jos būt* (Kp).

Duonos stoka – badas: *Retai kada su duonos plutele už žandų susitikt galėdavau (nebuvo ko valgyti)* (Snt).

Duona neatsiejama nuo darbo: *Ir visada tokią duoną žmogus turi valgyt, kurią užsidirba savo prakaitu* (Grš); *Kas tau duonos beduos, kad nebegali darbuotis* (Vin); *Kad ne darbas, tai ir be duonos galima būt* (ZŠŽ); *Turi darbą, duonos bus* (KŠŽ); *Be procos duonos neatneš niekas* (Pvč); *Nelauk lengvos duonos, eik dirbti* (KŠŽ).

Geriausia sava, namie kepama duona: *Savo duonelę valgėm visą amžių, savo keptą duonelę* (Vab); *Naminė duonelė yra skani dideliai* (Kern); *Savo duona kvepia gerai, neatsivalgysi* (Knv).

Duona taupoma: *Duona nebuvo dalijama, kiek norės, tiek atsirieks* (Lnk).

Duonos apsaugos ritualai: *Kai keptavo duoną, pirmutinian bakanan uždėdavo kryžių ir peržegnodavo, kad duona būt skalsesnė* (Plvn).

Pagarba duonai: *Duonagalių pridarė ir mėtosi, griekas* (KSŽ).

Duona – gydomoji priemonė: *Buvo toks spuogas, plaukai prasiskyrė, negražu, su duona karšta dėjo ir išbėgo* (Sln).

Iš tarmių žodynų medžiagos išryškėję baziniai suvokimai leidžia teigti, kad lietuvių duona kepama iš įvairių miltų, sunkiais laikais į tešlą buvo įmaišoma ir neįprastų produktų, tačiau net ir neskani duona buvo be galo svarbi, nes ji – pagrindinis valgis, jos neturint grėsė badas. Todėl duona buvo taupoma, gerbiama, saugoma. Pati duona irgi saugojo lietuvi – ji buvo viena iš gydomųjų priemonių užpuolus ligoms. Vertingiausia yra namie kepama duona – jai niekas negali prilygti. Tačiau svarbiausia – duona neatsiejama nuo darbo, svarbiausios lietuvių vertybės. Iš tarmių žodynų atsiskleidžia ir duonos kepimo prasmė, gamybos procesas, reikalaujantis nemažų žinių.

- Pirmiausia matyti, kad duonos kepimas yra darbas: *Sunkus darbas yra duoną kepti* (Šar). Nors tas darbas ir sunkus, tačiau moterys jautė tam tikrą gyvenimo prasmę keptamos duoną. Kai to nelieka, gyvenimas tampa savotiškai beprasmis: *Užima laiko kepti, o kai (galima) nebekepti, tai atrodo dykystė. Atsinešei iš krautuvės ir valgyk* (Šl).
- Duona kepama su išmanymu ir meile: *Ir užminkai jau tu duonelę su rankom* (Mrc); *Išminkai gražiai ir pasikepi duonukę* (Mrc). Reikėjo mokėti ją užminkyti, kepamą prižiūrėti: *Anksčiau išrūgsta toji duona, išsivaikščioja gražiai* (Dbč); *Duona kokias dvi tris dienas raugias* (Knv); *Duona kepa valandą česo* (Knv); *Išauga duona ir vėl nusėda, ir kaip nusėda, tai tada kepk* (Mrc). Reikėjo apskaičiuoti, kiek duonos šeimynai reikia, kad nepritrūktų: *Dvi duonas kepti reikia ant nedėlios* (VŠŽ).

- Po duonos kepalu dedama ajerų, klevų ar kopūstų lapų: *Ližė tokia buvo pada-ryta, deda ant tos ližės tada kopūsto lapą ir duoną* (Mrc); *Duonelę tai dar kepėm ant alierų tokių ir ant kopūstų lapų* (Mrc); *Po duona dėdavo ajerus, kopūstų lapus, klevo lapus* (Ml).
- Duona puošiama ir žymima šventais ženklais: *Šakutėmis pabado, pirštais šonus pamaigo, būtinai kryžiukus darydavo, žegnodavo ir kryžiukus darydavo, net jeigu kitaip nepuošdavo* (Ml).

Tarmių žodynuose pateikiama įvairių derivatų:

- duona vadinama švelniausiomis deminutyvinėmis formomis: *duonelė, duonytė, duonukė*;
- duona minkoma ir raugiama specialiuose tam skirtuose induose: *duonkubilys, duonkubilis, duonkubelis, duonkubelaitis*;
- duona kepama specialiose krosnyse: *duonkepė, duonkepys* (krosnis duonai kepti; duonos kepamasis), *duonkepis, duonakepė*;
- duona turi specialų peilį jai riekti: *duoninis, duonriekys, duonriekis*;
- duonai uždengti skirti specialūs uždangalai: *duondengtė, duontiesa (duondengtė)*;
- duona laikoma specialiose talpose: *duontarbė, duonmaišys, duoninė, duondėtė*;
- savitų įvardijimų turi žmonės, kaip nors susiję su duona: *duonius* (kas vestuvėse važiuoja į kitą šalį su duona), *duonkepys* (duonos kepėjas), *duonius* (kas mėgsta duoną), *duonpelnis, duondirbys* (kas uždirba duoną), *duonėdis* (kuriam reikia duoti duonos);
- iš duonos ruošiami kiti valgiai: *duonienė, duonynė, duonynelė, duonkukuliai* (duonos tešlos kukulių sriuba), *duonsriubė, duonzupė*;
- duonai skirti miltai: *duonmilčiai*;
- speciali duonos parduotuvė ar kepykla: *duoninė, duonynė*;
- kas aplipęs duona: *duoninas, duoninuotas*;
- eiti prašyti duonos iš svetimų: *duonaut, duoneliaut*.

Derivatų gausa atspindi, kokią svarbią vietą lietuvis savo gyvenime skiria duonai, kad jai turima net atskirų indų, įrankių, statinių, ji vadinama maloniais žodžiais. Taip pat matyti, kad duona buvo ir tam tikras vertinamasis ar atskaitos taškas, kai kalbama apie žmones, kaip nors susijusius su duona, kai kalbama apie išėjimą iš namų. Ir apskritai daugelis gyvenimo dalykų buvo vertinami gretinant su duona.

3. Apibendrinimas

Apibendrinant žodynų pavyzdžių analizę galima teigti, kad įvairūs žodynai suformuoja tokį sąvokos *duona* paveikslą: duona yra pagrindinis žmogaus valgis, ji kepama iš įvairių grūdų miltų, yra gerbiama ir taupoma, turi gydomųjų galių;

skaniausia yra namie savo išsikepta duona; jeigu duonos nėra, žmogus badauja; norint visada turėti duonos, reikia daug dirbti, net duonos kepimas yra didelis ir sunkus darbas, kurį reikia dirbti su išmanymu ir meile, kad būtų skani ir kvapni, po jos kepalu dedama ajerų, kopūstų, klevų lapai, ji puošiama ir pažymima šventais ženklais; žmogus duoną lygina su žmogaus veikla, išvaizda; duona yra gyvenimo matas, tam tikrų poelgių vertinimo atskaitos taškas. Duonos vietą žmogaus gyvenime atspindi ir derivatai: duonai maišyti, raugti, kepti, riekti, laikyti turima specialių indų, daiktų, talpų; iš duonos ruošiami kiti valgiai.

LITERATŪRA

- BARTMIŃSKI JERZY, 2012, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, Sheffield, Bristol: Equinox Publishing Ltd.
- DUNDULIENĖ PRANĖ, 1989, *Duona lietuvių buityje ir papročiuose*, Kaunas: Šviesa.
- GUDAVIČIUS ALOYZAS, 2000, *Etnolingvistika*. Šiauliai: K. J. Vasiliausko įm.
- KRIAUZA ALBINAS, 1942, Duonos kepimas Kupiškio apylinkėse, *Gimtasai kraštas* 30, Šiauliai.
- Lietuvos lokaliniai tyrimai* 1 (el. serialinis leidinys), 2006, Vilnius: Versmė, prieiga internete: <http://www.llt.lt>
- RUTKOVSKA KRISTINA, SMETONIENĖ IRENA, SMETONA MARIUS, 2017, *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Akademine leidyba.
- SMETONIENĖ IRENA, SMETONA MARIUS, RUTKOVSKA KRISTINA, 2019, *Kalba. Tauta. Vals-tybė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- ŠAPOKIENĖ ELENA, 1985, *Duonos šventės organizavimas*, Vilnius.
- VAITKEVIČIENĖ DAIVA, 1998, Duonos gimimas, *Tautosakos darbai* 9(16), 56–61.
- VAITKEVIČIENĖ DAIVA, 2002, Namų laimė, *Liaudies kultūra* 4(85), 9–21.

ŠALTINIAI

Elektroniniai

- AŽ – Ermanytė Irena, *Antonimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2003, el. variantas 2015, prieiga internete: <http://lkiis.lki.lt/antonimu> [žiūrėta 2020-09-06].
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. redaktorius St. Keinys, 2012⁷, el. variantas 2015 (atnaujinta versija 2017), prieiga internete: <http://lkiis.lki.lt/dabartinis>
- LKEDB – *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*, 2008, Vilnius: Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, prieiga internete: <http://etimologija.baltnexus.lt/>
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, 1941–2002, elektroninis variantas, red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas,

- J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2008 ir 2018), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga internete: www.lkz.lt
- PŽ – Vosylytė Klementina, *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014, el. variantas 2015, prieiga internete: www.lkiis.lki.lt/palyginimu [žiūrėta 2019-12-10].
- SŽ – Lyberis Antanas, *Sinonimų žodynas*, 2-asis patais. leid. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002, el. variantas 2015, prieiga internete: lkiis.lki.lt/sinonimu [žiūrėta 2020-05-18].
- SLKŽ – Paulauskas Jonas, *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1987, el. variantas 2015, prieiga internete <http://lkiis.lki.lt/sisteminis> [žiūrėta 2020-02-10].

Spausdinti

- BACEVIČIŪTĖ RIMA, Šakių šnektos tekstai, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.
- DKŽ – Labutis Vitas, *Daukšių krašto žodynas*, Vilnius: Alma littera, 2002.
- DŠŽ – Naktinienė Gertrūda, Paulauskienė Aldona, Vitkauskas Vytautas, *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.
- DvŠŽ – *Dieveniškių šnektos žodynas 1*, moksl. red. D. Mikulėnienė, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.
- KARDELIS VYTAUTAS, *Mielagėnų apylinkių tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.
- KAZLAUSKAITĖ RŪTA, LAPINSKIENĖ LIONĖ, BACEVIČIŪTĖ RIMA, Vakarų aukštaičiai šiaurliškiai, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007.
- KŠŽ – Vilutytė Angelė, *Kaltanėnų šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
- KŽ – Vosylytė Klementina, *Kupiškėnų žodynas 1*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007.
- KRŠŽ – Pupkis Aldonas, *Kazlų Rūdos šnektos žodynas 1*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
- LKPŽ – Vosylytė Klementina, *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014, el. variantas 2015, prieiga internete: www.lkiis.lki.lt/palyginimu
- PPAŠŽ – Leskauskaitė Asta, Ragaišienė Vilija, *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas 1*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2016.
- ŠRDŠŽ – Vitkauskas Vytautas, *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1976.
- ŠVŠŽ – Vanagienė Birutė, *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas: Ylakių, Lenkimų, Mosėdžio, Skuodo, Šačių apylinkių šnektos 1*, 2014.
- VŠŽ – Markevičienė Žaneta, Markevičius Aurimas, *Vidiškių šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014.
- ZnŠŽ – *Zanavykų šnektos žodynas 1*, vyr. red. A. Pupkis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
- ZŠŽ – Vidugiris Aloyzas, *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

VIETOVARDŽIŲ IR RAŠYTINIŲ ŠALTINIŲ SANTRUMPOS

- Akm – Akmėnė
- Aln – Alantà, Molėtų r.
- Alz – Alizavà, Kùpiškio r.
- Ch2Kar – Ch (su teksto nurodymais; kartais tik knygos puslapis nurodomas) = S. B. Chylinski – *Biblie su didžiu dabojimu perguldita Lietuwas žmonėms Ant iszganitingos naudos iszspausta Londone, 1660.*
- Dbč – Dubičiai, Varėnės r.
- Ds – Dusetos, Zarasų r.
- Ēr – Ēriškiai, Pānevėžio r.
- GNMt – *Naujas Istatimas Jezaus Christaus Wieszpatis Musu Lietuwiszku Ležuwiu iszgulditas par Jozapa Arnulpa Kunigaykszi Giedrayti Wisukupu Žiemayciu, ženklinika s. Stanislowo, Iszspaustas pas Kunigus Missionorius Wilniuje 1816.*
- Grš – Griškabūdžio miestelis ar apylinkė
- Gs – Geistaraĩ (Didvyžiai), Vilkaviškio r.
- J. Jabl – Jonas Jablonskis
- Jnš – Jōniškis
- Jnšk – Joniškėlis, Pāsvalio r.
- Jon – Jonavà
- Jrk – *Litauische Mårchen und Erzåhlungen. Aus dem Volke gesammelt und in verschiedenen Dialekten, vornehmlich aber im Galbraster Dialekt mitgeteilt von C. Jurkschat, C. Winter (In Kommission), 1898.*
- JT – Šaulys Kazimieras, *Juodžiūnų tar-mė*, rankraštis, atšviestas Adelaidės Pensininkų Klubo, 1988.
- Kern – Kernaĩ, Skuōdo r.
- Ket – Robertas Keturakis, jo raštai.
- Klvr – Kalvarijà, Marijampolės sav. t.
- Knv – Kaniavà, Varėnės r.
- Kp – Kùpiškis
- Kpr – Kuprėliškis, Bìržų r.
- Krtn – Kretingà
- KrvP – Krėvė-Mickevičius Vincas, *Partarlės ir priežodžiai 1–2*
- Ldk – Lyduōkiai, Ukmergės r.
- Lnk – Lenkimai, Skuōdo r.
- Lp – Léipalingis, Lazdijų r.
- LPP – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*
- LTR – Lietuvių tautosakos rankraštynas
- Ml – Mielagėnai, Ignalinos r.
- Mlt – Molėtai
- Mrc – Marcinkónys, Varėnės r.
- Mž – *Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams, Kaunas, 1922.*
- Pc – Pociūnėliai, Radviliškio r.
- Plv – Pìlviškiai, Vilkaviškio r.
- Plvn – Palėvenėlė, Kùpiškio r.
- Prk – Priėkulė, Klaipėdos r.
- Pvč – Puvōčiai, Varėnės r.
- Rdž – C. Radžunas, *Naudingos Bicziū knygėles wisiems Lietuwinkams pagal naujåsus Iszmisljimus sustatytos ir ant Gėro suraszytos nū S. Radžuno, Mokįtojaus Tussėnūs’, Memel, 1882.*
- Rk – Rōkiškis
- Sb – Subāčius, Kùpiškio r.
- SD – *Dictionarium trium linguarum, In usum Studiosae Iuventae, Avctore ... Constantino Szyrwid, 1642.*
- S. Dauk – Simonas Daukantas
- Skp – Skāpiškis, Kùpiškio r.
- Skr – Skiřsnemunė, Jurbarko r.
- Slm – Salāmiestis, Kùpiškio r.

Snt	– Sintautų miestelis ar apylinkė, Šakių r.	ŠR	– <i>Šventasis Raštas</i> , vertė Antanas Rubšys ir Česlovas Kavaliauskas, Lietuvos Vyskupų konferencija, 1998.
Srv	– Survilaiškis, Kėdainių r.		
Ss	– Sasnavà, Marijampolės sav. t.		
Šar	– Šarkė, Skuodo r.	Tj	– Taujėnai, Ukmergės r.
Šk	– Šakiai	Trg	– Tauragė
Šl	– Šiauliai	Vab	– Vabaliai, Skuodo r.
Šmn	– Šimónys, Kùpiškio r.	Vin	– Vindeikiai, Skuodo r.
Šn	– Šunskai, Marijampolės sav. t.	Vlkš	– Vilkųškiai, Pagėgių sav. t.

The Image of BREAD in Lithuanian Dictionaries

Summary

The bread in one form or another has been known to people all over the world. Linguistic data and rites show that the Lithuanians have been eating bread since ancient times. Bread is mentioned in the small-form verbal folklore, songs, sagas, fairy tales, beliefs and various rites. In ancient times the bread was personalised and deified. The examples from the dialect dictionaries were also included into the research because every dialectal saying is an example of cultural message, manifestation of tradition nurturance and preservation, a part of cultural heritage, which links the past with the present. The dialectal examples show, what is deep-rooted in the tradition, what is passed down from generation to generation, what lies in the traditional value system and what makes the essence of an ethnic group. Due to these reasons the dialectal texts have a huge public or cultural value as they denote a content that is significant to a certain community. Having completed the analysis of dialectal discourse, it can be stated that various dictionaries construct the following picture of the concept *bread*: bread is the main meal of people, it is baked from different kinds of cereal flours, it is respected and saved, it has healing powers; the bread baked at home is the most delicious; if there is no bread, a person starves; to have bread all the time one has to work hard because baking bread is labour-intensive work, which has to be performed with knowledge and love, to make bread delicious and fragrant, calamus, cabbage or maple leaves are put under a loaf of bread, it is decorated or marked with sacred signs; an individual equals bread with human activity and appearance; bread is a measure of life, a reference point for evaluating certain actions. The place of bread in the human life is reflected by derivatives as well: special things, capacities for mixing, souring, baking, slicing or keeping bread; other meals prepared from bread.

KEYWORDS: bread, dictionary, meal, cereal, flour.
